

ANTERO HOLMILA

**SUOMALAISTEN
KYLÄ SOTA**

Atena

© Antero Holmila ja Atena / Kustannusosakeyhtiö Otava 2023

Atena
Jyväskylä
atena.fi

ISBN 978-951-1-42416-1

OTAVA
KIRJAPAINO
Keuruu 2023

Omistettu Kaukolle

SISÄLLYS

- 9 **Esipuhe**
- 13 **Johdanto:** Kylmän sodan suomalaiset
- 39 **Luku 1:** Kolmannen maailmansodan kynnyksellä? Kylmä sota ja uuden sodan pelko
- 73 **Luku 2:** Atomin aikaan
- 119 **Luku 3:** Kekkoslovakiasta Kennedyyn – järki, tunteet ja kylmän sodan johtajat
- 153 **Luku 4:** Narutettu sukupolvi?
Suomettumisen kokemushistoria
- 207 **Luku 5:** Matkailu avartaa: suomalaiset yllirajaisessa kylmän sodan maailmassa
- 247 **Luku 6:** Kaikki loppuu aikanaan:
kylmän sodan päättyminen tunne- ja kokemushistoriana
- 289 **Liite:** Kylmän sodan muistot ja kokemukset -kysely
- 291 **Lähteet**
- 307 **Viitteet**

ESIPUHE

Kylmä sota monine ulottuvuuksineen on askarruttanut minua koko tutkijaurani ajan, mutta silti tämä on ensimmäinen teos, jossa tartun härkää sarvista ja käsittelen kylmää sotaa täysin suoraan, en osana muita ilmiöitä, kuten rauhaan paluuta, Yhdysvaltain ulkopoliittikkaa tai kylmän sodan vaikutusta muistikulttuureihin.

Ajatus tarkastella suomalaisten kylmän sodan muistoja ja kokemuksia on itänyt mielessäni jo kauan. Muistaminen ja muistinpoliittikka ovat olleet laajoja tutkimuksellisia tarkastelukohteita niin Suomessa kuin kansainvälisestikin jo ainakin 1990-luvulta alkaen, mutta niiden fokus on ollut tyypillisesti talvi- ja jatkosodassa, vuoden 1918 tapahtumissa, natsismin rikoksissa, kuten holokaustissa, Vietnamin sodassa ja vastaavissa. Vaikka kylmä sota kehysti maailmanpolitiikkaa, taloussuhteita, yhteiskuntia ja kulttuuria lähes puoli vuosisataa, ei kylmään sotaan kiinnittyneitä muistoja ja muistamista kuitenkaan ole juuri tutkittu. Tutkimuksellinen näkökulma on toki hankala, koska kylmä sota ei ole mikään tapahtuma, kuten talvi- tai jatkosota. Sillä ei ole varsinaisia suuria merkkipäiviä, joita voisi kollektiivisesti muistella. Silti me kaikki, jotka olemme eläneet tuona aikana, tiedämme, että kylmä sota vaikutti ihmisten elämään. Toisten kohdalla ehkä enemmän, toisten vähemmän, mutta vaikutti kuitenkin. Tämän teoksen jälkeen toivon, että lukijalla on kuva kylmän sodan moninaisuudesta ja sen vaikutuksista ihmisten elämään.

Pääosan tutkimuksen kannalta tärkeintä aineistoa keräsin yhteistyössä SKS:n ja SLS:n kanssa vuosina 2020 ja 2021. Kiitän

lämpimästi molempia organisaatioita tuesta ja positiivisesta asenteesta tätä hanketta kohtaan. Samoin suuri kiitos Ulkoasiainministeriön arkiston henkilökunnalle avusta ja vastauksista, joita sain sekaviin kysymyksiin erittäin nopeasti ja asiantuntevasti. Tämän teoksen tekeminen muistuttaa minua itseäni historian-tutkimuksen suolasta: arkistotutkimuksesta alkuperäislähteiden äärellä.

Olin kirjoittanut lähes kaksi lukua valmiiksi, kun Venäjä laajensi vuonna 2014 aloittamansa rikollisen hyökkäyssodan aivan uusiin ulottuvuuksiin. Hyvin alkanut työni keskeytyi useiksi kuu-kausiksi, koska koin, että oma historian osaamiseni oli vallitsevassa tilanteessa syytä valjastaa ensisijaisesti laajemman yleisön käyttöön. Tämä projekti hautautui hetkeksi niiden samojen huolien alle, joita tutkin historiallisessa perspektiivissä: Venäjän uhka, sodan pelko, ydinaseiden tuhopotentiaali.

Helmikuusta 2022 alkaen olen kirjoittanut sanomalehti *Keski-suomalaiselle* ja konsernin muille lehdille näkökulmakolumnia – työ joka jatkuu edelleen. Samaan aikaan tämän teoksen kirjoitus-työn kanssa kirjoitin myös yhdessä Martti J. Karin kanssa teoksen *Miksi Venäjä toimii niin kuin se toimii?* Koskaan elämässäni en ole kirjoittanut niin paljon kuin viimeisen puolentoista vuoden aikana. Ehkä kirjoittaminen on ollut omaa tunnehallintaani ja tapa selviytyä uuden tilanteen aiheuttamasta tunnevyörystä.

Voi kuitenkin sanoa, että on ollut varsin mielenkiintoista seu-rata esimerkiksi ydinaseretoriikan ja pelkojen nousua laajaan julkiseen keskusteluun ensimmäisen kerran sitten 1980-luvun, samalla kun tutkimuskohteenani ovat olleet ydinsodan aiheutta-mat pelot ja epätoivo maailman tulevaisuudesta. Historiallinen perspektiivi on auttanut ymmärtämään ja suhteuttamaan asioita. Maailma ei päättynyt vuonna 1983, vaikka monet sitä pelkäsi-vätkin. Toivon, että kirjan lukija saa teoksesta myös eväitä, joil-la asioiden ja ilmiöiden tarkasteluhorisontti laajenee yli tämän hetken.

Olen keskustellut kymmenien tai jopa satojen ihmisten kanssa kylmän sodan ajasta, heidän kokemuksistaan ja muistoistaan. Ne eivät ole työssä mukana siteerattuina lähteinä, mutta ajatuksen siemeniä ja näkökulmia niistä on syntynyt. Niitä olen jäljittänyt kirjassa käytetyn lähdemateriaalin avulla.

Kiitän kaikkia niitä, jotka ovat kanssani jaksaneet tästä aiheesta keskustella. Suuri kiitos kuuluu myös työpaikalleni, Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitokselle, joka on hedelmällinen ja reipashenkinen työyhteisö. Erikseen työhön vaikuttaneista kollegoista haluan kiittää sattumanvaraisessa järjestyksessä Juho Saksholmia, Turo Uskalia, Pia Koivusta, Simo Mikkosta, Jari Ojalaa, Jari Elorantaa, Petri Karosta, Johanna Raino-Niemeä, Samuel Beroudia, Benedikt Schönbornia, Andrew Williamsia, Viktor Palla, Atte Arffmania ja Heli Valtosta. Kustannustoimittajani Panu Väänänen Atenalta on tehnyt valtavan työn tekstini parantamiseksi ja sujuvoittamiseksi. Siitä suuri kiitos – myös lukijoiden puolesta!

Lopuksi aivan erityisen kiitoksen ja syvän kumarruksen ansaitsevat työtäni aktiivisesti kommentoineet, kannustaneet ja kritisoineet akateemisen työni luottopakit ja ystäväni Pertti Ahonen, Matti Roitto ja Hannah Yoken. Teksti on minun, samoin sen mahdolliset virheet ja epäselvyydet. Pertin, Matin ja Hannahin kommentit, kannustus ja positiivinen henki ovat kuitenkin olleet mittaamattoman arvokkaita, ja niiden ansioista työn taso on eittämättä parempi mitä se olisi ollut ilman heidän tukeaan.

Teoksen omistan tätäni miehelle Kaukolle. Sen lisäksi, että hän ruoti aktiivisesti kylmän sodan politiikkaa, hänen vaikutuksensa minun historiikipinäni syttymiselle jo lapsuusvuosinani on ollut mittaamattoman suuri.

Antero Holmila

JOHDANTO:

Kylmän sodan suomalaiset

Jokainen kylmän sodan aikana elänyt ihminen oli kylmän sodan osallinen, kokija ja oman historiansa tekijä. Ihmisten muistoja ja kokemuksia kylmästä sodasta ja sen vaikutuksista heidän elämäänsä ei kuitenkaan ole Suomessa juuri tarkasteltu omalla laajana historiallisena aiheenaan – pois lukien Pia Koivusen uraa uurtava *Rauhanuskovaiset*, jossa hän käsittelee suomalaisen (vasemmisto)nuorison kokemuksia kylmän sodan ensimmäisten vuosikymmenten aikaisista nuorisofestivaaleista.¹ Tässä teoksessa tavoitteenani on kirjoittaa auki kylmän sodan ”totuuksia” tavallisten suomalaisten näkökulmasta.

Kylmän sodan muistoja ja kokemuksia tutkimalla on mahdollista monipuolistaa kylmän sodan kuvaa ja laajentaa sen ymmärtämistä politiikasta, kulttuurista, yhteiskunnasta ja taloudesta kokemushistorialliseen tulokulmaan. Mitä kylmä sota edes oli? Mitä merkityksiä sille annettiin ja miksi? Siinä missä Kekkosen ja Kennedyn saivat salaisia raportteja kylmän sodan kehityskulusta ja mahdollisista skenaarioista, tavalliset ihmiset lukivat lehtiä, seurasivat radio- ja televisio-ohjelmia sekä keskustelivat työpaikoilla, kouluissa ja baareissa. Suurmiesten tapaan hekin olivat kylmän sodan katselupaikoilla, mutta ne sijaittivat ehkä katson keskirivissä. Äänen ja toimijuuden antaminen näille ihmisille on tärkeää, koska se on jäänyt aiemmassa historiankirjoituksessa taustakohinaksi. Kuten yksi kylmän sodan muistelija,

vuonna 1954 syntynyt nainen, pohtii lähdeaineistossani – josta lisää alempana – omaa suhdettaan kylmään sotaan: ”Muutoin olen sitä mieltä, että tämä kysely oli erittäin terapeuttinen ja kiinnostava, tarpeellinenkin, jotta kylmän sodan ajan arkiympäristön olemus tulisi aiempaa täydellisemmin hahmotetuksi.”²

Mikä siis oli se kylmä sota, jota ”me” kaikki todistimme ja jonka arkea elimme? Kylmän sodan perusmääritelmät painottavat kahden eri suurvallan ja niiden edustamien ideologioiden järjestelmäkilpailua. Esimerkiksi *Suomen sotilas* -lehti antoi kylmän sodan määritelmän seuraavasti: ”Yksinkertaisesti ajateltuna kylmä sota oli kahden järjestelmän, reaaliosialismin ja liberaalin markkinatalouden, välinen ideologinen kamppailu. Suomi asetui yhteiskuntajärjestelmältään lähinnä jälkimmäiseen leiriin, mutta pyrki minimoimaan geopoliittisen asemansa vaikutukset tekemällä palveluksia Neuvostoliitolle ja korostamaan liennytyksen merkitystä.”³

Tämä kahden järjestelmän välinen ideologinen kilpailu on tyypillinen ”yksinkertainen” määritelmä, joka toistuu niin mediassa, yleisessä tietokirjallisuudessa kuin kouluopetuksessa. Määritelmä ei ole väärä, mutta se on sekä historiallista kokemusta että historiallista aikaa tyypistävä. Niinpä tämän teoksen lähtökohta on erilainen. Kun lähtökohtani on määrittää kylmä sota suurvaltapolitiikkaa laajemmaksi yhteiskunnalliseksi ilmiöksi, ideologinen kamppailu saa vähemmän korostuneen merkityksen. Ideologia oli kyllä taustalla ”elefanttina huoneessa”, kuten englantilainen metafora kuuluu, mutta pyrin tarkastelemaan, miten se vaikutti arjen käytäntönä, miten sitä hyödynnettiin puheissa ja kirjoituksissa ja miten siihen suhtauduttiin. Näin ollen teosta voi pitää myös eräänlaisena tulkintana siitä, mitä kylmä sota oli paitsi poliittisena, yhteiskunnallisena ja kulttuurisena ilmiönä myös käsitteenä, aate- ja kokemushistoriana.

Kylmä sota sosiaalisena mekanismina

Nojaan paljon singaporelaiseen kylmän sodan tutkijaan Hajimu Masudaan. Kirjassaan *Cold War Crucible* (2015) Masuda on argumentoinut, ettei kylmä sota ollut ainoastaan eikä edes ensisijaisesti suurvaltapolitiittinen kahden valtion organisoima ideologinen kamppailu, vaan yksi tapa ymmärtää maailmaa, joka kuitenkin vuosikymmenten saatossa muokkautui ainoaksi maailmaa jäsentäväksi todellisuudeksi. Tästä toimintamallista Masuda käyttää nimitystä sosiaalinen mekanismi. Kylmä sota oli sosiaalinen mekanismi, jonka varjolla toteutettiin tai torjuttiin tai vähintäänkin pyrittiin toteuttamaan tai torjumaan yhteiskunnallisia muutoksia, muokkaamaan ajatuksia ja mielipiteitä. Tässä mielessä kylmää sotaa käytiin siis enemmän paikallis- ja kansallisvaltiotasolla kuin suurvaltasuhteiden tasolla.⁴ Sosiaalisen mekanismin muokkaukseen osallistuivat tasaväkisesti kaikki yhteiskuntien kerrokset, kaikenlaiset toimijat presidentistä peruskoululaiseen.

Kylmän sodan sosiaalinen mekanismi oli poliittisesti, yhteiskunnallisesti, taloudellisesti ja kulttuurisesti käyttökelpoinen ajatusrakennelma, jolla legitimoitiin valtaa ja valtasuhteita. Kylmä sota välineellistettiin kansallisiin poliittisiin taistoihin, joihin osallistuivat paitsi paljon tutkittujen historian suurien hahmojen – Kekkosten, Karjalaisten ja Koivistojen – lisäksi myös vähemmän tutkitut Matti ja Maija Meikäläiset.

Kuten eräs kylmän sodan muistelijä kirjoitti kylmän sodan päätyttyä: ”Näin ei ollut saanut puhua aikoihin. Niin se sitten purskahti ulos niin räjähtävästi kuin kätketty ja salattu ’totuus’ vain kykenee.”⁵ Lainaus ilmensi konkreettisesti sosiaalisen mekanismin luonnetta. Kylmän sodan vaatimus oli se, että asioista ja ilmiöistä puhuttiin tietyllä poliittisesti ja sosiaalisesti hyväksytyllä tavalla, kun samalla monista asioista vaiettiin. Toisen maailmansodan perintö loi puhetavoille reunaehdot – ystävälliset ja luottamukselliset suhteet Neuvostoliittoon – mutta kylmä

sota muokkasi rajusti sitä, miten näitä kyseisiä reunaehtoja alettiin soveltaa. Suomessa sosiaalisen mekanismin malli – lopulta pakkopaita – tuli Kekkosealta, joka sovelsi näitä reunaehtoja omassa politiikassaan ja alkoi vaatia niitä myös muilta. Voimme perustellusti olettaa, että ilman kylmän sodan sosiaalista mekanismia Kekkonen vallankäytön työkalupakki olisi ollut paljon suppeampi. Kuten Osmo Apunen kirjoitti jo vuonna 1984, ”miten tahansa Kekkonen aikaa arvioimmekin, me emme pääse siitä tosiasiasta, että siihen kuuluu olennaisesti Virallisen Ulkopolitiikan käsite”.⁶ ”Virallisen Ulkopolitiikan käsite” ohjasi suomalaista politiikkaa, yhteiskuntaa ja julkista sanaa.

Sosiaalisen mekanismin vaikutus tarkoitti sitä, että kylmän sodan aika oli pidättyneisyyden ja salattujen totuuksien aikaa, Kekkonen aikaa, suomettuneen YYA-Suomen aikaa. Se oli aikaa, jolloin vasemmistolaisten tunnusten puolesta liputettiin äänekäästi ja avoimesti, kun taas perisuomalainen ryssänviha ja isänmaallinen talonpoikaiskulttuuri kätettiin yksityispiireihin. Silti on syytä muistaa, etteivät suinkaan kaikki suomalaiset heiluneet yhteiskunnallisissa liikkeissä tai laulaneet marxilaisia taistelulauluja. Itse asiassa valtaosa kansalaisista pysytteli politiikasta ja politikoinnista sivussa. Tämän takia heidän äänensä ei ole juurikaan ollut kuuluvilla kylmän sodan tutkimuksessa. Heidän kylmä sotansa oli jotain muuta.

Kylmän sodan aikaan sisältyy luonnollisesti paljon muuta kuin Neuvostoliittoa, salaisuuksia ja valheita, nuorison liikehdintää tai sodan pelkoa. Suomi toipui toisesta maailmansodasta, kansainvälistyi, vaurastui, modernisoitui ja kehittyi pohjoismaalaiseksi hyvinvointivaltioksi. 1970- ja 1980-luvuilla puhuttiin, että ”oli lottovoitto syntyä Suomeen”, tänään Suomi on tutkimusten mukaan ”maailman onnellisin maa.” Tämä kaikki muutos ja kehitys tapahtui suurvaltapolitiittisen kamppailun ilmapiiressä, joka oli kaikkialla läsnä ja joka vaikutti kaikkeen toiminnan dynamiikkaan ja tasoihin, vaikkakin harvakseltaan täysin

näkyvästi. Tarkoitukseni on tehdä näkyvämmäksi näitä kylmän sodan vähemmän tarkasteltuja tasoja ja avata sitä, miten kylmä sota koettiin arjessa, mitkä aiheet puhuttelivat, mistä kenties vaiettiin ja minkälaisia merkityksiä sille vuosikymmenten saatossa annettiin.

Tämän kirjan yksi lähes kaikkien lukujen läpileikkaava teema on suomettuminen muistettuna ja koettuna ilmiönä. Suomettumisesta on kirjoitettu ja sitä on tutkittu jo 1970-luvulta lähtien. Kekkonen pyrki luomaan sille positiivisen määritelmän samaan aikaan kun sille luotiin hyvin negatiivinen sisältö ulkomailta käsin, erityisesti Länsi-Saksasta ja osittain Yhdysvalloista. Vuonna 1989 Timo Vihavaisen teos *Kansakunta rähmällään* tarkasteli suomettumista poliittisena kulttuurina hieman samoin kuin Osmo Apusen *Tilinteko Kekkosien aikaan* (1984) oli pyrkinyt avaamaan – varsin onnistuneesti – Kekkosien vallankäytön ilmiöitä. Tässä teoksessa yleensä, mutta erityisesti neljännessä luvussa (Narutettu sukupolvi?), selvennän suomettumista sosiaalisen mekanismin viitekehyksestä käsin.

Hajimu Masudan mukaan kylmän sodan laajemman ja syväliisemmän olemuksen tuntemiseksi on tärkeää siirtää perspektiivi pois suurvaltasuhteiden ehdollistamista näkökulmista, joiden lähtöasetelma on ”Suomi kylmässä sodassa”. Ajanjakson moninaisuuden ymmärtämiseksi on syytä pyrkiä integroimaan yhteiskunnan ja diplomatian historia paikallisen ja globaaliin historiaan.⁷ Siihen olen tässä teoksessa pyrkinyt myös itse. Käytännössä se tarkoittaa sitä, että sellaisen perinteisen tutkimusasetelman kuin ”Suomi kylmässä sodassa” sijaan aihetta tulisi lähestyä esimerkiksi muotoiluista ”Suomi kylmän sodan aikana”. Ero saattaa vaikuttaa äkkiseltään turhalta akateemiselta hiusten halkomiselta, mutta se on merkittävä. Miksi? Siksi koska ”Suomi kylmässä sodassa” -tyypittelyt perustuvat siihen olettamukseen, että kylmä sota oli jokin yksi ja yhtäläinen tapahtumakokonaisuus, joka tapahtui jossain Suomen ulkopuolella, mutta

vaikutti suuresti Suomeen. Masudan näkemyksessä ”Suomi kylmässä sodassa” tai ”Aasia kylmässä sodassa” edustavat ennemminkin myyttien ja peruskansallisten narratiivien rakentamista kuin selittävää ja ymmärtävää historiallista tulkintaa.

Kylmä sota oli monimerkityksellinen tapahtuma. Ei ollut vain yhtä ”kylmää sotaa”, jonka voisi pelkistää yhden ”Suomi kylmässä sodassa” -kertomuksen alle, toisin kuin esimerkiksi Jari Tervon ja Marjo Vilkon Ylellä näytetty TV-dokumenttisarja *Kylmän sodan Suomi* tai Pekka Visurin kirjoittama yleisesitys *Suomi kylmässä sodassa* esittävät.⁸ Vilkon ja Tervon TV-dokumentissa suomettumistarina on varsin suoraviivainen eikä edes pyri selittämään tai ymmärtämään ilmiön monimuotoisuutta. Vastaava tendenssi oli nähtävissä jo aiemmin, kun *Ilta-Sanomat* loppuvuodesta 2019 julkaisi YYA-Suomi-aiheisen historian erikoisliitteensä. Liitteen etusivu kertoi samaa tarinaa, jota *Kylmän sodan Suomi* on jatkanut: ”Näin eliitti nöyristeli.”

Molemmissa tapauksissa suometumisesta on leivottu ”maan tapa”, opetus yksinkertaisesta rähmällään olemisesta.⁹ Yleistason kertomuksissa korostuvat ääripäät, sen sijaan aihetta kokemuksellisena todellisuutena käsitellessä korostuvat ristiriidat, epävarmuudet ja ääripäiden välissä oleva laaja harmaan sävykirjo.

Kuviteltu kylmä sota

Sen sijaan, että kylmä sota olisi ollut jokin yleispätevä maailmaa selittävä totuus, se oli oleellisesti sitä, miksi poliitikot, vuori-neuvokset, kulttuuriradikaalit, ay-pomot ja tavalliset ihmiset sen itselleen rakensivat – sitä, miksi ihmiset ja instituutiot sen omilla toimillaan muokkasivat, selittivät ja mitä he kuvittelivat kylmän sodan olevan. Näin ollen kylmä sota ei ollut ainoastaan eikä edes ensisijaisesti jokin objektiivinen ulkopuolinen voima, joka määrittä toimintaa ja johon toimintaa peilattiin, vaan subjektiivinen kokemus, mitä suurimmassa määrin jopa ”kuviteltu todellisuus”.

Kuvitellun todellisuuden luonnetta kuvaa kylmä sota -käsitteen iskostuminen länsimaailman sanavarastoon. Keväällä 1950 Britannian laadukkain painotuote, viikkolehti *The Economist*, kuulutti ykkösartikkelissaan, että läntisten maiden olisi syytä lakata puhumasta ”kylmästä sodasta”, koska ilmaus loi väärän mielikuvan lännen aggressiivisuudesta. Lehden mielestä läntiset maat olivat todellisuudessa ”voimakkaan rauhantahtoisia”, ja tämän olotilan tulisi myös näkyä politiikan ja kansainvälisten suhteiden sanastossa. Termi oli ehkä sopinut kuvaamaan maailman tilaa 1940-luvun lopulla, mutta 1950-luvulle se ei enää lehden mukaan kuulunut.¹⁰ Sitten alkoi Korean sota.

1940-luvulla ja 1950-luvun alussa englanninkielinen lehdistö kirjoitti kylmästä sodasta pienillä kirjaimilla ja epämääräisellä artikkelilla: ”*a cold war*” ja ”*the so-called cold war*”, niin kutsuttu kylmä sota. Kielelliset valinnat kuvasivat sitä, ettei kylmän sodan käsite ollut vielä 1950-luvun alussa vakiintunut ja yleisesti hyväksytty. Vuosikymmenen puolivälissä Korean sodan päättymisen aikoihin pienet kirjaimet ja epämääräiset artikkelit olivat korvautuneet mahtipontisemmalla ja itsevarmimmalla termillä ”*The Cold War*”.

Muotoilu säilyi etenkin yhdysvaltalaisessa kulttuurissa aikalaiskäsitteenä 1990-luvulle asti, jonka jälkeen se siirtyi lähes sellaisenaan läntisen – amerikkalaisvetoisen – historian tutkimuksen käsitteistöön. Itä-Euroopassa ”kylmä sota” on vakiintunut ajanjakson kuvaajaksi vasta kylmän sodan päätyttyä. Joskus kaalimaiksi nimitettyjen keskisen Itä-Euroopan kommunistivaltioiden asukkaat aikalaiset puhuivat ”kylmän sodan” sijaan ”sosialismin ajasta”. Kylmä sota saattoikin viitata ennemminkin aviopuolisoiden perheriitoihin, ei suurvaltojen nokitteluun, kuten tšekkiläis-ranskalainen tutkija Muriel Blaive on piikkiikkäasti todennut.¹¹

Lännessä alun epätäsmällisemmät muotoilut heijastivat sitä, miten käsitteellä yritettiin selvittää maailman tilaa ja sen jatku-

vaa dynaamisuutta. Ehkä turhaa akateemista hiusten halkomista ja saivartelua? Ei suinkaan. Sanavalinnat ilmentävät hyvin sitä, miten ilmiöön suhtauduttiin – mikä sen merkitys aikalaisille oli.

Se, että käsite alettiin 1940-luvulta 1950-luvun puoliväliin tultaessa kirjoittaa isoilla alkukirjaimilla ja määräisessä muodossa, viittaa siihen, että kaksinapainen vastakkainasettelu ei enää ollut vain yksi mahdollisista näkökulmista muiden joukossa, vaan se oli se, joka hyväksyttiin laajasti merkittävänä ja kiistämättömänä todellisuutena.¹²

Myös Suomessa kylmä sota kirjoitettiin 1940-luvun lopulla lainausmerkeissä. Kun Lontoon ulkoministerikonferenssi oli päättynyt epäonnistumiseen joulukuussa 1947, *Suomen Sosialidemokraatti* kirjoitti: ”Kylmää sotaa’ tullaan käymään Neuvostoliiton ja länsivaltojen välillä”.¹³ *Ilta-Sanomat* muotoili amerikkalaislähteitä lainaten, että Neuvostoliitto oli ”menettänyt ’kylmän sodan’ Länsi-Euroopassa”, ja *Helsingin Sanomat* muistuteli, että ”nykyinen ’kylmä sota’ on ’kylmää’ ainoastaan siinä mielessä, ettei laukausten vaihtoa tapahdu”.¹⁴ SKDL:n *Vapaa Sana* selitti lukijoilleen, että ”Yhdysvallat on jo julistanut ’kylmän sodan’ Itä-Euroopan kansoille.”¹⁵

Vuonna 1948 suomalaislehdissä esiintyi jo molempia käyttötapoja, esimerkiksi Churchillin kaksi vuotta aiemmin pitämästä ”rautaesirippupuheesta” sanottiin ilman lainausmerkkejä, että se oli ”kylmän sodan avoin julistus”.¹⁶ Suomessa 1950-luvun ensimmäisinä vuosina alkoi vakiintua lainausmerkitön muoto, ja Ison-Britannian ja Yhdysvaltojen tapaan vuosikymmenen puolivälissä se oli vakiintunut käyttöön.

Kylmän sodan kuviteltua todellisuutta alleviivaa myöskin se, että siinä missä toisesta maailmansodasta, jatkosodasta tai vaikkapa Korean sodasta voidaan puhua hyvin konkreettisenä aikaan ja paikkaan sidottuna tapahtumana, kylmä sota oli jotain muuta.¹⁷ Toisin kuin ”oikeat sodat”, se oli aatteellinen uskomusjärjestelmä, jota tuotettiin ja koettiin arjessa. Tässä mielessä kylmä

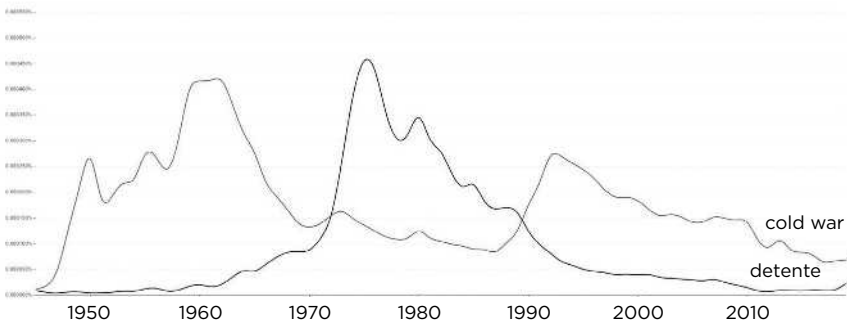
sota ei edes ollut historiallinen tapahtuma, jolla olisi ollut tietyt alku- ja päätepiisteet. Radikaaleimman postmodernin tulkinnan mukaan voisi jopa ajatella, ettei kylmää sotaa edes ”tapahtunut”. Kukaan täysijärkinen ei kiistäisi ”jatkosotaa” historiallisena tapahtumana, vaikka sen merkityksestä voi kiistellä, esimerkiksi siitä, oliko se luonteeltaan erillissota vai oliko Suomi osa laajempaa natsi-Saksan johtamaa sotakoalitiota. ”Kylmä sota” on tässä mielessä huomattavasti ongelmallisempi aihe.

Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton sekä molempien liittolaisten välinen ideologinen kamppailu kaikkine kriiseineen, asevarusteluineen, vakoilulentoineen ja ydinasekokeineen on kiistämätön historian tosiasia, mutta oliko se kylmää sotaa vai voisiko sitä kuvata jotenkin muuten? Jos tapahtumalle etsittäisiin tänä päivän nimeä, voisi se olla jotain ”globaalien hegemoniakamppailun” tyylistä. Robert D. Kaplan on todennut, että vaikka kylmä sota ei käsitteenä kykene tavoittamaan kaikkea mitä ”kylmään sotaan kuului” tai käsitteen alla tapahtui, se kuvaa jotain oleellista ajan hengestä paremmin kuin mikään muu ilmaus ja on siksi käyttökelpoinen.¹⁸ Ainakin se on iskevä ja samalla jollain tapaa aikaa kuvaava termi, samoin kuin vaikkapa Suomessa ajanjakson 1944–1948 nimitys ”vaaran vuodet”.¹⁹

Euroopassa käsite ei koskaan ollut niin dominoiva kuin Yhdysvalloissa, ja huomattavaa on myös sen jatkuva muutos ajassa. Aikalaisille aikasidonnaisuus ja muutokset käsitteen sisällä olivat huomattavasti selvempiä kuin myöhemmässä historiankirjoituksessa, jossa tyypillisesti esiintyy yksi monoliittinen kylmän sodan kausi vuosina 1947–1991, kuten esimerkiksi lähes kaiken tietävä Wikipedia on aiheen rajannut.²⁰

Tosiasiasa aikalaiskäsitteet vaihtelivat eri vuosikymmenten läpi. Olisi absurdia ajatella, että lähes puolen vuosisadan mittainen ajanjakso olisi ollut staattinen ja vailla historialle tyypillisiä syklejä. Googlen n-gram-työkalu antaa hyvän lintuperspektiivin siihen, miten termi ”cold war” (haku ei erottele isoja ja pieniä

kirjaimia) on esiintynyt määrällisesti ja suhteutettuna aina kyseisen vuoden kokonaisaineistoon. Kuvaajasta huomaamme, että kylmän sodan retoriikka oli vilkkaimmillaan 1960-luvulla ja laskuuntainen koko 1970-luvun; 1980-luvun alussa ”uuden kylmän sodan aikana” siihen osui vain pieni piikki, kunnes kylmän sodan päättyminen johti seuraavaan piikkiin. Suhteutettuna vuositteiseen kokonaisvolyyymiin kylmän sodan aika tiivistyy erityisesti 1950- ja 1960-lukuihin. Tämä oli usein myös ihmisten oma aikalaisulottuvuus.

Jos 2020-luvulla lukee valtio-opin emeritusprofessori Harto Hakovirran vuonna 1975 ilmestynyttä teosta *Suomettuminen – kaukokontrollia vai rauhanomaista rinnakkaiselo?* saattaa varautumaton lukija yllättyä. Kun teos ilmestyi, juuri sopivasti ETK:n aikaan, Hakovirta kirjoitti kylmästä sodasta imperfektissä. 1970-luvulla etenkin Euroopassa ajan henki oli liennytys (*détente*), ja kuten yllä esitetty kuvaajakin ilmentää, ei 1970-luvulla kylmän sodan retoriikkaa selvästikään viljelty samoin kuin aiemmalla vuosikymmenellä, mutta *détente* oli laajasti käytössä. On syytä lainata emeritusta:

Olemme tulossa kylmän sodan järjestelmästä. Emme ole sitä jättäneet kokonaan taaksemme, eikä ole takeita, ettemmekö voisi kääntyä sitä kohti uudelleen. Kylmän sodan järjestelmälle *oli* ominaista ikään kuin kahdeksi tähtikuvioksi kiteytynyt valtioiden liitto- ja vuorovaikutusjärjestelmä.²¹

Hakovirran luonnehdinnan mukaan kylmä sota oli aikakausi, joka päättyi vuonna 1962 Kuuban ohjuskriisiin. Mikä sitten korvasi ”kylmän sodan” Kuuban ohjuskriisin jälkeen? Hakovirran mukaan uusvanha, Leninin lanseeraama ”rauhanomaisen rinnakkaiselon” käsite. Hakovirta jatkoi analyysiaan toteamalla, että vaikka kylmästä sodasta oli siirrytty kohti rauhanomaista rinnakkaiseloa, tosiasia kuitenkin oli, että maailma oli edelleenkin jakautunut kahteen kilpailevaan järjestelmään, joista

kumpikaan ei tulisi luopumaan vapaaehtoisesti toisen hyväksi. [...] Mahdollista oli enää vain rauhanomainen kilpailu, joko eristymisen ja eristämisen tai jonkinluontoisen yhteistyön merkeissä. *Kylmän sodan perintö* painoi kehitystä edelliseen suuntaan, pysyvemmän turvallisuuden tarpeet ja molemminpuolisen hyödyn näköalat jälkimmäiseen. [...] Kylmän sodan kiteytynyt tähtikuvio *oli* tutkijan kannalta katsoen selväpiirteinen ja siten helppo kuvata. *Nykyinen tilanne, jossa uusi järjestelmä pyrkii korvaamaan vanhaa, mutta tulevaisuuden vaihtoehtoja on monia, on häkellyttävä.*²²

Huomionarvoista on se, että vuonna 1975 tutkija kirjoitti ”kylmän sodan perinnöstä”. Miten Hakovirran tulkintaan kylmän sodan ajallisista ulottuvuuksista olisi siis suhtauduttava? Mielestäni siten, että niissä tulee esille aikalaisten sen hetkinen ymmärrys siitä mitä kylmä sota oli – se oli ajanjakso, joka oli jo takana päin, mutta saattaisi vielä leimahtaa uudelleen, kuten sitten neljä vuotta kirjan julkaisemisen jälkeen kävikin. Lisäksi teksti

heijastelee oman aikansa tunteita ja kokemusta, jota ”Suomi kylmässä sodassa” -tyylinen kokonaiskuvaus ei kykene tavoittamaan. Toisin kuin 1950- ja 1960-lukujen aikana, mikäli Hakovirtaa on uskominen, ihmiset eivät automaattisesti 1970-luvulla kokeneet elävänsä ”kylmän sodan aikaa”, vaan ”liennytyksen” ja ”rauhaisan rinnakkaisolon aikaa”.

Hakovirran tekstissä on myöskin havaittavissa optimismi: 1960-luvun alun apokalyptisista visioista oli siirrytty luottavaisempaan aikaan ja järjestelmään, jossa rauhanomainen kilpailu oli korvannut piinaavan kylmän sodan asetelman. Toki me tiedämme nyt, että aikalaisoptimismin alla kuohui. Vaikka ulkoisesti vaikutti, että rauhanomainen rinnakkaiselo oli uusi eurooppalaisen ulkopoliitiikan normi, joka kattoi myös Suomen, Neuvostoliitto oli huomattavasti lisännyt kulissien takaista painostustaan esimerkiksi Suomessa.²³ Max Jakobson käytti ajasta osuvasti sanaparia ”liennytyksen akanvirrassa”.²⁴

Nämä historialliset aikaulottuvuudet on tärkeä huomioida, koska ne ilmentävät elävästi kylmän sodan monimuotoisuutta. Samalla ne ilmentävät sitä, miten myöhempi historiankirjoitus tahtomattaan tyypistää tulkintoja ja sovittaa tapahtumat ymmärrettäväksi omaan aikaansa, jotta kaoottiset, sattumanvaraiset ja mielivaltaiseltakin tuntuvat menneisyyden tapahtumat saadaan leivottua helpommin pureskeltavaan kokonaisesityksen muotoon.

Kylmän sodan aikaulottuvuuden tärkeimpiä rakennelmia oli aikalaisten järkähtämätön usko siihen, että Neuvostoliitto kestäisi ikuisesti. Teemaa puretaan kirjan viimeisessä eli kuudennessa luvussa. Se, että aikalaisille oli lähes mahdotonta uskoa, että Neuvostoliitto voisi luhistua, kertoo kylmän sodan sosiaalisen mekanismin vahvuudesta, joka vaikutti tavallisista kansalaisista huipputason poliitikkoihin ja heidän ajatteluunsa.

Aikalaiskäsitys Neuvostoliiton pysyvyydestä kiteytyy Paavo Väyrysen väitöskirjaan *Finlands utrikespolitik – den nationella*

doktrinen och framtidens mänsklichetspolitik (Suomen ulkopoliitiikka – kansallinen doktriini ja tulevaisuuden ihmiskuntapolitiikka) vuodelta 1988. Vastaväittäjänä toimi Harto Hakovirta. Johanna Korhosen mukaan on urbaani Paavo legenda, että Väyrynen olisi uskonut Neuvostoliiton olevan ikuinen, mutta Väyrynen argumentoi neljä tuntia kestäneessä väitöstilaisuudessaan vahvasti sen puolesta, että Neuvostoliitto ei ollut häviämässä minnekään ja sen johdannaisena myös Euroopan kahtiajako oli luonteeltaan pysyvä.²⁵ Näille kahdelle perusteelle Väyrysen työ rakentui, joten olisi outoa, jos hän ei niihin itse olisi uskonut. Eräs muistelija, vuonna 1935 syntynyt mies, kirjoitti tapauksesta oman analyysinsä: ”Niin Väyrynen, joka on ollu ulkoministeri ja hänet on kuljetettu niin ku pässiä narusta paikasta toiseen ja sillä tavalla, että ei ne osannu, nää tärkeät ihmiset siis nähdä että miten on.”²⁶

Kun Väyrynen löi teesinsä pöytään, hän oli toiminut ulkoministerinä lähes kymmenen vuotta kolmessa eri hallituksessa. Äkkiseltään voisi olettaa, että hänellä oli – tai ainakin olisi pitänyt olla – huikea näköala maailman menon suhteen. Väitöskirjansa lektiossa Väyrynen mainitsi, että ”tämäkin työ on perustunut käytännön kokemukseen ulkopoliittisessa päätöksenteossa, jossa [...] pyritään ennustamaan tulevaisuutta.”²⁷ Myöhemmin hän vielä purki asiaa näin: ”Yleisistä ennustamiseen kehitetyistä viitekehyksistä olen rakentanut omaan ennustustehtävääni soveltuvan ennustusmallin. Tältäkin osin tutkimusmenetelmä on antanut minulle mahdollisuuden käyttää hyödyksi sen kokemuksen, jonka olen päätöksentekijänä saanut.”²⁸

Voisimme todeta, että valtiojohdon kokemuspohjainen tieto oli varsin huteralla pohjalla, mutta kuten luvussa kuusi täsmennetään, samalla tavalla ajateltiin kaikkialla, niin Yhdysvaltain keskustiedustelupalveluksessa CIA:ssa kuin Länsi-Saksassa. Kun Länsi-Saksan entinen liittokansleri Helmut Schmidt luennoi loppukesästä 1988 Paasikivi-seurassa ja häneltä kysyttiin, yhdis-

tyisivätkö Saksat joskus, hän vastasi, että kyllä – viidenkymmenen vuoden päästä.²⁹ Kaksi vuotta kommentin jälkeen, lokakuun alussa 1990, Saksat yhdistyivät.

Mitä 1980-luvun lopulla tarjolla olleeseen tietoon tulee, sitä oli kyllä tarjolla. Esimerkiksi EVA:lla oli varsin realistisia katsaukset Neuvostoliiton tulevaisuudesta, ja oli muitakin kriittisiä tarkasteleita itäblokin tapahtumista, joita muun muassa Väyrysen oman ministeriön alaiset diplomaatit lähettivät säännöllisesti omista asemamaistaan. Voimme päätyä vain ajatukseen, että kokemus, johon Väyrynen viittaa oli tunteenomainen side K-linjalaiseen ajattelumalliin, jossa eli vahvana, jopa pakonomaisena, usko siihen, että Neuvostoliitto oli muuttumaton vakio, ”ikuinen”.

Loppujen lopuksi kysymys ei ollut ainoastaan saatavilla olevasta tiedosta, vaan siitä, millä tavoin tietoa käytettiin ja mitä päätelmiä siitä tehtiin – mitä haluttiin uskoa ja miltä ummistettiin silmät. Kylmän sodan sosiaalinen mekanismi vaikutti vahvasti siihen, että itäblokin hajoamisen pohdintaan ei kiinnitetty samanlaista tulkinnallista mielenkiintoa kuin perusteluiden löytämiseksi sille, miksi ”Neuvostoliitto oli ikuinen”. Koska kylmän sodan loppunäytelmä alkoi suunnilleen heti Väyrysen karonkan jälkeen, hänen väitöskirjastaan ja sen teeseistä on ilkuttu jälki-
viisauden voimalla. Onhan ihminen siinä lajissa kuitenkin parhaimmillaan.

Kun ymmärrämme kylmän sodan sosiaalisen mekanismin ja sen vaikutuksen yhdessä vallitsevien aikalaiskäsitysten kanssa, ymmärrämme kuitenkin paremmin, miksi Neuvostoliiton naapurimaan ulkoministeri ei voinut edes ajatella, että kolossi kaatuisi ja sen pölyt lakaistaisiin historian roskatynnyriin. Masuda Hajimun selitysmallissa kylmästä sodasta sosiaalisena mekanismina Väyrysen väitöskirja asettuukin oikeisiin uomiin: se on nähtävä paitsi suomalaisen sosiaalisen mekanismin vaikutuksena ihmisten toimintaan myös osana itse mekanismia, joka jatkuvasti tuotti ja ylläpiti tietynlaista tapaa ajatella ja jäsentää

maailmaa. Vuosikymmeniä vallinnut mekanismi oli epäilemättä muokannut Väyrystä siten, että hän oli selvästi haluton ajattelevaan Itä-Euroopan kuohunnan aiheuttamia moninaisia tulevaisuusskenaarioita. Samaan aikaan Väyrynen myös osallistui väitöskirjallaan kylmän sodan sosiaalisen mekanismin tuottamiseen ja ylläpitoon, kun hän tieteellisen auktoriteetin keinoin rakensi mielikuvaa, jossa Neuvostoliitto ja Euroopan jako olivat pysyviä, vaikka olemassa oleva empiria olisi ainakin mahdollistanut myös muiden skenaarioiden pohtimisen.

Suomalainen kylmän sodan sosiaalinen mekanismi oli kouluttanut ihmiset poliittista johtoa myöten ajattelevaan tai vähintäänkin julkisesti sanomaan, ettei ollut kuin yksi skenaario – Kekkosen paljon toivoma ”konvergenssi”, Neuvostoliiton säilyminen ja lännen lähentyminen siihen, kilpailevien järjestelmien ”yhteenkietoutuminen”, josta myös Hakovirta kirjoitti *Suomettuminen*-kirjassaan.

Mutta kuten tämän teoksen kaikissa luvuissa osoitetaan, pinnan alla suomalainen ajattelu oli monipuolisempaa, ja vaikka sosiaalinen mekanismi vaikutti vahvasti, ei sekään ollut monoliitti tai särötön. Tavalliset ihmiset tekivät usein omien havaintojensa pohjalta päätelmiä, jotka olivat syväluotaavampia kuin koulutettujen sovjetologien päätelmät, ja jo pelkästään siksi niiden on vihdoinkin syytä päästä kuuluville.

Tutkimukselliset keskusteluyhteydet: kylmä sota, tunne, kokemus

Kuten Väyrysen väitöskirja osoittaa, kylmän sodan politiikka oli aikansa identiteettipolitiikkaa, jossa tunteilla ja kokemuksilla oli vahva rooli. Historiantutkimuksessa noin viimeisen kymmenen vuoden ajan tutkijat ovatkin alkaneet tarkastella historiallisia ilmiöitä kokemus- ja tunnehistorian perspektiivistä, jossa painottuvat tunnekäsitteet, tunteiden ilmaisu, tunteiden politiikka